

प्रकरण पहिले

कोल्हापूर - एक ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप

प्रकरण पहिले

कोल्हापूर - एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप

प्रस्तावना :

कोल्हापूर हे दक्षिण महाराष्ट्रातील प्राचीन शहर असून ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक, औद्योगिक व व्यापारी केंद्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. कोल्हापूरचा इ.स.पू. २०० पासूनचा इतिहास ज्ञात आहे. याशिवाय प्राचीन काळापासून देवी महालक्ष्मीचे (अंबाबाई) निवास स्थान म्हणून प्रसिद्ध आहे. समाज क्रांतीकारक राजर्षि शाहू महाराजांच्या (इ.स. १८७४-१९२२) शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यांने त्यांचा व कोल्हापूरचा लौकिक सर्वदूर पसरलेला आहे. कोल्हापूरचा प्राचीन व आधुनिक इतिहास उद्बोधक व मनोरंजक आहे. या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर कोल्हापूरमधील वस्तुसंग्रहालये स्थापन झालेली असून त्यामधून कोल्हापूरचा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक इतिहास पहावयास मिळतो. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये कोल्हापूरचे भौगोलिक स्थान, कोल्हापूरची ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कोल्हापूरचे भौगोलिक स्थान : कोल्हापूर शहर सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील मावळच्या पट्ट्यात पंचगंगा नदीकाठी वसलेले आहे. पश्चिमेकडील डोंगराळ प्रदेश आणि पूर्वेकडील मैदानी प्रदेश ह्या मधोमध असल्यामुळे महत्त्वाचे ठिकाण आहे. शहराच्या उत्तरेकडे विशाळगड, पन्हाळा डोंगरांची रांग असून दक्षिणेकडे फोंडा, सावगाव रांग आहे. त्यापैकी फोंडा, सावगाव डोंगरांची रांग शहराच्या दक्षिण सीमेस लागून असून उत्तरेकडील रांग मात्र पंचगंगा नदीच्या पलीकडे काही अंतरावर आहे. कोल्हापूर शहर १६° ४२' उत्तर अक्षांश ७४° १६' पूर्व रेखांशावर समुद्र समाटीपासून १८७० फूट उंचीवर आहे.^१

ब्रह्मपुरी : कोल्हापूरची आद्य वसाहत : प्राचीन काळी कोल्हापूरच्या सहा लहान-लहान वसाहती होत्या. उत्तेश्वर^२, खोलखंडोबा^३, रंकाळा^४, पद्माळा^५, रावणेश्वर^६

व ब्रह्मपुरी या सहा वसाहतीनी मिळून सध्याचे कोल्हापूर निर्माण झालेले आहे. या मधील ब्रह्मपुरी ही सर्वात प्राचीन व आद्य वसाहत मानली जाते.

ब्रह्मपुरी ही वसाहत कोणी व कधी निर्माण केली व ब्रह्मपुरी हे नाव कधी अस्तित्वात आले याविषयी निश्चित पुरावा मिळत नाही. ब्रह्मपुरी हे नाव कसे आले असावे याविषयी दोन मते आहेत. प्राचीन काळी या ठिकाणी ब्राह्मणवस्ती जास्त असल्यामुळे या वस्तीला 'ब्रह्मपुरी' असे नांव पडले असावे.^७ मात्र डॉ. एच्.डी. सांकलिया यांच्या मते, "कोल्हापूरचा शिलाहार राजा गंदरादित्य याच्या कारकीर्दीतील शके १०४८ (इ.स. ११२६-२७) च्या शिलालेखात कोल्हापूरचा 'महातीर्थ' असा उल्लेख असून ब्रह्मपुरीत खेदित्याचे (सुर्याचे) देवालय असल्याचे त्यात नमूद केले आहे. या शिलालेखात असे म्हटले आहे की, 'कोल्हापूर' किंवा ब्रह्मपुरी ब्रह्माने निर्माण केली. याचा अर्थ असा की, ब्रह्मपुरी वसाहत इतकी प्राचीन होती की, ती स्वतः ब्रह्मदेवाने वसविली असावी असे त्याकाळी मानले जात असावे. ब्रह्मपुरी वसाहत कोणी निर्माण केली याची माहिती नसल्याने ती ब्रह्मदेवाने निर्माण केली अशी आख्यायिका प्रसृत झाली व त्याला 'ब्रह्मपुरी' असे नाव रुढ झाले असावे."^८

वरील संदर्भानुरूप एक गोष्ट स्पष्ट होते की, ब्रह्मपुरी हे नाव या ठिकाणी ब्राह्मण वस्ती वाढल्याने किंवा सांकलिया यांच्या मताप्रमाणे ब्राह्मण किंवा ब्रह्म या शब्दाला 'पूर' हे शहर किंवा गाव वाचक नाव लागून तयार झाले असावे. मात्र ही वसाहत कधी निर्माण झाली याविषयी मानवाच्या एकंदरीत इतिहासाकडे पाहिले तर असे दिसून येते की, हजारो वर्षापूर्वी मानवाला शेतीचा शोध लागला. त्यावेळी मानवाने भटकंती बंद केली व एक ठिकाणी कायम वस्ती करून राहू लागला. म्हणजे मानवी वसाहतीची सुरुवात शेतीच्या शोधाने झाली असे म्हणावे लागेल. मात्र ज्या काळात मानवाने या वसाहती स्थापन करण्यास सुरुवात केली ती शेतीच्या पाण्याच्या व पशुंच्या दृष्टिकोणातून केली असावी.^९ कारण शेतीला किंवा पशु-पक्षांना पाणी मिळू शकेल. त्यामुळे प्राचीन वसाहती नदीपात्राच्या काठावर व उंचवट्यावर वसविल्याचे असे दिसून येते. पावसाळ्यात पूराचा

धोका येणार नाही यावर प्रामुख्याने लक्ष असावे. त्यामुळे अदिम वसाहती या नदीकाठी उंच टेकडीवर झाल्याचे दिसून येते. अशा प्रकारे अनेक वसाहती त्या काळात स्थापन झाल्या.^{१०} ब्रह्मपुरी ही अशापैकीच एक असावी. कारण पंचगंगा नदीच्या काठावरील उंच टेकडी व तेथे कधीही पाणी येत नाही व वापरण्यासाठी मुबलक पाणी व शेतीसाठी सुपीक जमीन हे मूळ घटक या वसाहतीच्या पाठीमागे असावेत.

याशिवाय महाराष्ट्रात जागोजागी झालेल्या उत्खननावरून स्पष्ट झाले आहे की, या काळातील महाराष्ट्रातील मानवी वसाहती ताम्रपाषाण युगातील (इ.स.पू. १२००-इ.स.पू. १००) असून येथील मानव समुहाची अर्थव्यवस्था ही पशुपालनवजा कृषी स्वरूपाची होती. या काळात तगर, (तेर) प्रतिष्ठान, (पैठण) भोगवर्धन, (भोकरधन) ब्रह्मपुरी, (कोल्हापूर) व कऱ्हाटक (कऱ्हाड) इ. वसाहती स्थापन झाल्या.^{११} ब्रह्मपुरी हे अनेक शतकापर्यंत लहानसे खेडे असावे. साधारण २००० वर्षापूर्वी ब्रह्मपुरी हे एक राजधानीचे ठिकाण अथवा मोठे शहर होते असे डॉ.एच्.डी. सांकलिया म्हणतात, त्यांच्याय मते, “सम्राट गौतमीपुत्र सातकर्णी (इ. १०६-१३०) यांच्या काळात पंचगंगा नदीच्या काठावर विटांच्या सुंदर घरांनी परिपूर्ण असे शहर होते. या शहराच्या उभारणीची सुरुवात इ.स. पहिल्या दोन दशकात झाली असावी व याच काळात रोमन साम्राज्याशी व्यापारी व सांस्कृतिक संबंध प्रस्तापित झालेले होते. हे शहर बहुधा श्रीयज्ञ सातकर्णी (यज्ञश्री सातकर्णी) यांच्या काळात आगीने उध्वस्त झाले असावे.”^{१२}

ब्रह्मपुरी उत्खनन : (१९४५-४६) इ.स. १८७७ मध्ये पंचगंगा नदीच्या पुलाचे (सध्याचे शिवाजी पूल) बांधकाम चालू असताना त्या ठिकाणी नाण्याचा साठा व काही प्राचीन अवशेष प्राप्त झाले.^{१३} सापडलेल्या स्फटिकांच्या अवशेषावरून व करंडकाच्या झाकणावरील ब्राह्मी लिपीतील मजकुरावरून त्या ठिकाणी बौद्ध स्तूप असावा असा निष्कर्ष करण्यात आला व अशा प्रकारचे अवशेष त्या ठिकाणी मिळत असल्याने राजाराम महाविद्यालयातील प्रा. के.जी. कुंदनगार यांनी इ.स. १९४४ मध्ये त्या ठिकाणी चाचणी स्वरूपात उत्खनन केले.^{१४} त्यामध्ये त्यांना सिंहाचा मुखवटा, कोरलेले कान असलेला

गडवा, सुरईच्या आकाराची झारी व घंटा इ. वस्तू प्राप्त झाल्या. त्यानंतर पुण्यातील 'डेक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिट्यूट' या संस्थेच्या मार्फत डॉ. एस.डी. सांकलिया व डॉ. एम.जी. दीक्षित यांनी इ.स. १८४५-४६ मध्ये उत्खनन केले. या उत्खननातून कोल्हापूरच्या प्राचीन इतिहासावर प्रकाश टाकणारी रोमन, सातवाहन, उत्तर सातवाहन, शिलाहार व बहामनी काळातील मातीची व लोखंडी भांडी, खापरे, नाणी, बांगड्या, मणी, शिल्पाकृती इ. वस्तू प्राप्त झाल्या.^{१५} या वस्तूवरून इ.स.पू. पहिल्या शतकात ब्रह्मपुरी (कोल्हापूर) रोमन साम्राज्याशी व्यापारी व सांस्कृतिक संबंध होते हे सिद्ध झाले.

करवीर व कोल्हापूर नावाची व्युत्पत्ती : सध्याचे 'करवीर' हे स्वतंत्र शहर नसून, एका तालुक्याला करवीर असे संबोधले जाते व ते कोल्हापूरचे प्राचीन नाव म्हणता येईल. प्राचीन काळी कोल्हापूरस 'करवीर क्षेत्र' म्हणत. पद्मपुराणाचा भाग असलेल्या करवीर माहात्म्यामध्ये करवीर क्षेत्राला दक्षिण काशीचे महत्त्व दिलेले आहेत. गंगाकाठची काशी शिवाचे आद्यपीठ असून करवीर नगरी मातृदेवीचे आद्यपीठ असल्याचे त्याता म्हटले आहे. विष्णु काशीत शिवरूपाने असतो तर करवीर क्षेत्री मातृशक्ती (महालक्ष्मी) रूपाने असतो असा उल्लेख आहे.^{१६} कोल्हापूर नावाच्या व्युत्पत्ती संबंधित अनेक आख्यायिका आहेत. पूर्वी या भागाचे कोल्हासूर व करवीर हे पितापुत्र स्वामी होते. त्यांनी या भागात अच्छाद मांडला होता. त्यामुळे देवी महालक्ष्मी व तिची सखी त्र्यंबोली यांनी त्यांचा वध केला. मरते समयी त्यांनी अशी इच्छा प्रकट केली की, या भागाला आपले नाव देऊन चिरतनत्व प्राप्त करून द्यावे.^{१७} डॉ. एच.डी. सांकलिया यांच्या मते, पूर्वी या शहराचा राजा 'शृगाल' होता. या नावाचे प्राकृत रूप 'कोल्हा' असे आहे.^{१८} त्याला 'पूर' हे गाव वाचक नाव लागून कोल्हापूर हे नाव प्राप्त झाले असावे.

कोल्हापूरचा प्राचीन इतिहास : सातवाहन (इ.स.पू. ३०० ते इ.स. २००) काळाच्या अगोदर कोल्हापूरच्या भागावर द्रविड लोकांची वस्ती होती असे प्रा. के.जी. कुंदनगार म्हणतात.^{१९} यामध्ये राष्ट्रीय, महाराष्ट्रीय, भोज, अंधक इ. समावेश होत.^{२०} कृष्णराज सातवाहन (इ.स.पू. २१२ ते इ.स.पू. १९५) हा येथील पहिला राजा मानला

जातो.^{२१} सातवाहन काळ हा महत्त्वाचा असून त्यांच्या काळात नागरी संस्कृतीचा उदय झाला व रोमन साम्राज्याशी व्यापारी संबंध निर्माण झाले. संपूर्ण महाराष्ट्रात त्या काळी नागरी संस्कृती प्रसार होवून तगर, (तेर) प्रतिष्ठान, (पैठण) भोगवर्धन, (भोकरधन) ब्रह्मपुरी (कोल्हापूर) या नगरांचा विकास झाला.^{२२} सातवाहनाच्या नंतर हा प्रदेश राष्ट्रकूट (इ.स.पू. २१८-इ.स. ५००) सत्तेच्या अधिपत्याखाली होता.^{२३} बदामीच्या चालुक्यांनी (इ.स.५०० ते ७५०) राष्ट्रकूटांचा पराभव करून कोल्हापूरवर सत्ता संपादन केली. पुलकेशी दुसरा (इ.स. ६१० ते ४२) हा चालुक्य घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ व पराक्रमी राजा होऊन गेला. याच्या कारकीर्दीत महालक्ष्मी देवालय बांधल्याचा उल्लेख मिळतो. चालुक्यांचा पराभव करून पुन्हा राष्ट्रकूटांनी सत्ता हस्तगत केली व इ.स. ७५० ते ९९५ पर्यंत राज्य केले.^{२४} राष्ट्रकूटांच्या नंतर इ.स. ९९५ ते १२१० पर्यंत हा प्रदेश शिलाहार राजवटीखाली होता. शिलाहार घराण्यातील दुसरा भोज (इ.स.११७८-१२१०) हा सामर्थ्यशाली राजा होता.^{२५} त्याने इ.स. ११८७ मध्ये शिलाहार घराण्याची राजधानी वाळव्याहून कोल्हापूरला आणली व तीन वर्षांनी ती पन्हाळगडावर नेली व आपले राजसिंहासन स्थापन केल्याचा उल्लेख मिळतो.^{२६} राजा भोजनंतर शिलाहार घराण्याच्या अस्तास प्रारंभ झाला. याच काळात देवगिरीच्या यादव (इ.स. १२१०-१३११) घराण्याचा उदय झाला. या घराण्यातील सिंघण या पराक्रमी राजाने इ.स. १२०९ मध्ये कोल्हापूरवर आक्रमण करून शिलाहार राज्याचा प्रदेश जिंकून घेतला.^{२७} तेराव्या शतकामध्ये पन्हाळगड व त्याचा परिसर देवगिरीच्या यादव राज्याचा एक महत्त्वाचा भाग होता.^{२८}

दक्षिणेतील बहामनी राज्याचा संस्थापक हसन गंगु बहामनी (इ.स. १३४७-१३५८) याने कोल्हापूर जिंकून घेतले. इ.स. १३७६ मध्ये महमदशहा पहिला (१३५७-७४) याचे वास्तव्य पन्हाळ्यावर होते. यावरून असे दिसते की, महमदशहा बहामनी पहिला यांच्या कारकीर्दीमध्ये बहामनी सत्ता पन्हाळ्यापर्यंत विस्तार पावली होती. इ.स. १४८९ मध्ये दक्षिणेत मोठी क्रांती झाली. अंतर्गत कलहामुळे क्षीण झालेली बहामनी राज्य पाच शाह्यामध्ये विभजित होऊन विजापूर, वन्हाड, अहमदनगर, बिदर व गोवळकोंडा

इ. राज्य निर्माण झाली. यामध्ये पन्हाळा व कोल्हापूरचा प्रदेश आदिलशाहीला मिळाला. हा प्रदेश जवळ जवळ १५० वर्षे आदिलशाहीच्या ताब्यात होता. पहिला इब्राहिम आदिलशहा (इ.स. १५३४-५७) व दुसरा इब्राहिम आदिलशाह (१५८०-१६२७) यांनी पन्हाळ्यावर विशेष लक्ष केंद्रीत केले होते.^{२९}

कोल्हापूर व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशावर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी इ.स. १६५९ मध्ये पन्हाळा जिंकून वर्चस्व निर्माण केले. त्यानंतर महाराणी ताराबाईने (१६७५-१७१४) इ.स. १७०० ते इ.स. १७०७ पर्यंत औरंगजेबाशी लढा देवून मराठा राज्य जिवंत ठेवले.^{३०} संभाजी पुत्र शाहू (१७०७-४९) व ताराबाई यांच्यात संघर्ष होऊन इ.स. १७०८ च्या खेडच्या लढाईमध्ये ताराबाईच्या पक्षाचा पराभव झाला व शाहू साताऱ्याच्या गादीवर विराजमान झाले. त्यामुळे ताराबाईने इ.स. १७१० मध्ये पन्हाळ्यावर दुसऱ्या मराठी राज्याची स्थापना केली. शाहू व कोल्हापूर राज्य यांच्यामध्ये इ.स. १७३१ मध्ये वारणेच्या तहाने संघर्षाचा शेवट झाला व कोल्हापूर या स्वतंत्र राज्याची निर्मिती झाली.^{३१} छ. संभाजीच्या निधनानंतर शिवाजी दुसरे (१७६२-१८१२) यांच्या नावे संभाजीच्या (१७१४-६०) चतुर्थ पत्नी जिजाबाई यांनी १७६०-७३ पर्यंत राज्यकारभार केला. जिजाबाईनंतर संभाजी महाराजाची सहावी पत्नी दुर्गाबाई यांनी राजप्रतिनिधी म्हणून सुत्रे सांभाळली. शिवाजी (दुसरे) यांच्या काळात इ.स. १७८८ मध्ये कोल्हापूरची राजधानी पन्हाळ्यावरून कोल्हापूरला आणली. यानंतर शंभू महाराज, (१८१२-१८९१) छ. शहाजी, (दुसरे) (१८२१-१८३७) शिवाजी, (तिसरे) (१८३७-६०) छ. राजाराम, (दुसरे) (१८६६-७०) व शिवाजी (चौथे) (१८७०-७३) छत्रपती म्हणून गादीवर आले.^{३२}

शिवाजी (चौथे) यांच्या मृत्यूनंतर कागलकर घाटगे घराण्यातील यशवंतराव यांना दत्तक घेऊन इ.स. १८७४ साली कोल्हापूर संस्थानाचा कारभार त्यांच्या हाती देण्यात आला व छत्रपती शाहू असे नामकरण केले. त्यांनी १९२२ पर्यंत कोल्हापूरच्या गादीवरून राज्यकारभार केला. छ. शाहूंच्या काळात कोल्हापूरचा सर्वांगीण दृष्टिकोणातून विकास झाला. कला, क्रीडा, शिक्षण, व्यवसाय, शेती, नाट्य संगीत यामध्ये आमुलाग्र स्वरूपाचा

बदल होवून विकास झाला. वेगवेगळ्या कलागुणांना उत्तेजन व प्रोत्साहन दिल्यामुळे कोल्हापूरचे 'कलापूर'मध्ये रूपांतर झाले.^{३३}

राजर्षि शाहू महाराज गादीवर आले त्यावेळी कोल्हापूर संस्थानातील शैक्षणिक परिस्थिती बिकट होती. या काळात ब्राह्मण वर्ग सोडला तर समाजात अशिक्षित लोकांची संख्या अधिक होती. उदा. ब्राह्मण ७९.९ टक्के, मराठी ८.६ टक्के, जैन लिंगायत १०.६ टक्के, मुसलमान ७.५ टक्के, इ. त्यामुळे गादीवर आल्यानंतर त्यांनी संस्थानाचा अभ्यास दौरा केला व संस्थानाच्या प्रगतीसाठी रचनात्मक धोरण निश्चित केले.^{३४} बहुजन समाज आणि विशेषतः मागास समाज सुशिक्षित झाल्याशिवाय त्यांना योग्य संधी मिळणार नाही हे ओळखून २६ जुलै, १९०२ मध्ये मागासलेल्या जातीच्या लोकांसाठी ५० टक्के राखीव जागा ठेवण्याचा कायदा केला.^{३५} जातीय विषमता नष्ट करावयाची असेल तर प्रत्येक जात आर्थिकदृष्ट्या सबल होणे गरजेचे आहे असे त्यांचे मत होते व त्यासाठी शैक्षणिक विकास ही मूलभूत गरज आहे हे ओळखून सर्व जातीतील विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहाची चळवळ उभी केली. बहुजन समाजाला प्राथमिक शिक्षण मोफत लाभावे यासाठी २१ सप्टेंबर, १८१७ रोजी प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्याचा कायदा केला व यावर दरवर्षी एक लाख रुपये खर्च करण्याचे ठरवले.^{३६}

समाजातील कोणताच घटक दुर्बल व उपेक्षित राहू नये यासाठी अनेक कायदे केले. यामध्ये १९१२ मध्ये 'सहकार संस्था विषयक कायदा' विधवा पुनर्विवाह कायदा (१९१७), आंतरजातीय विवाह कायदा, (१९१९), स्त्री मारहाण प्रतिबंधक कायदा, (१९१९), घटस्फोट कायदा, (१९२०), देवदासी प्रतिबंध कायदा, (१९२०) इ. विविध कायदे करून समाजात घटनात्मक पद्धतीने सुधारणा करणारे पहिलेच राजे होते.^{३७}

कोल्हापूर मधील औद्योगिक व शेतीच्या प्रगतीचा पाया रचण्याचे श्रेय राजर्षि शाहू महाराजाना जाते. इ.स. १९०६ मध्ये त्यांनी 'शाहू मिल' या कापड गिरणीची उभारणी केली.^{३८} शेतीचे आधुनिकीकरण करण्याच्या हेतूने संस्थानात नव-नवीन प्रयोग आणि क्रियाशीलतेला प्रोत्साहन दिले. इ.स. १९११ मध्ये 'किंग एडवर्ड अॅग्रिकल्चरल

इन्स्टिट्यूट'ची स्थापना करून शेतकऱ्यांना शेती तंत्राची माहिती करून दिली ^{३९} व राज्यातील उद्योगांना प्रशिक्षित कामगार मिळावेत म्हणून 'राजाराम इंडिस्ट्रीयल स्कूल' सुरु केले. शाहू महाराजांचे औद्योगिक विकासाचे धोरण कोल्हापूरच्या औद्योगिक विकासाला चालना देणारे ठरले. ^{४०}

राजर्षि शाहू महाराजांच्या नंतर त्यांचे पुत्र राजाराम महाराज (तिसरे - १९२२-४०) कोल्हापूरच्या गादीवर छत्रपती म्हणून आले. ^{४१} राजर्षि शाहू महाराजांनी ज्या प्रमाणे सामाजिक सुधारणांना पाठिंबा देऊन प्रोत्साहन दिले ते धोरण राजाराम महाराजांनी पुढे चालू ठेवले. ^{४२} संस्थानातील ब्राह्मणेत्तर चळवळीस त्यांचा पाठिंबा होता. इ.स. १९२६ मध्ये अमरावती येथे भरलेल्या ब्राह्मणेत्तर परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. ^{४३} त्यांच्या काळात माधवराव बांगलांच्या (१८९५-९६) नेतृत्वाखाली काँग्रेस समिती स्थापन झाली. (१९३१) या समितीने संस्थानात जबाबदार राज्य पद्धतीची प्रभावीपणे मागणी केली व 'प्रजा परिषदेची' (१९३२) स्थापना केली. ^{४४} राजाराम महाराज गादीवर आले त्यावेळी राजर्षि शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक धोरणाचा चांगला परिणाम व विकास झालेला होता. १९२२ मध्ये ५५९ शाळा अस्तित्वात आल्या होत्या. ^{४५} राजाराम महाराजांना देखील शिक्षणात आवड होती. त्यामुळे त्यांनी राजाराम महाविद्यालयात (स्थापना १८८०) एम्.ए., एम्.एस्सी. पर्यंतच्या शिक्षणाची सोय केली. स्त्री शिक्षणाला चालना मिळावी यासाठी मोफत स्त्री शिक्षणाची सोय केली. इ.स. १९३३ मध्ये 'साईक्स विधी महाविद्यालय' व इ.स. १९३४ मध्ये ताराबाई अध्यापक विद्यालयाची स्थापना केली. ^{४६}

शैक्षणिक विकासाबरोबर या काळात वृत्तपत्र व औद्योगिक विकास देखील होत होता. इ.स. १९२५ मध्ये 'हंटर', (साप्ताहिक) इ.स. १९२७ 'सत्यवादी' (साप्ताहिक) व 'चंद्रकला', 'सिनेमासृष्टी' ही मासिके प्रसिद्ध होत होती. ^{४७} इ.स. १९३६ मध्ये साप्ताहिक 'पुढारी' सुरु झाले. पुढे इ.स. १९३९ मध्ये दैनिकात रूपांतर झाले. 'विद्याविलास' हे कोल्हापूरातील राजकीय लढ्याचे मुख्य मुखपत्र होते. ^{४८} इ.स. १९२७ मध्ये 'श्री शाहूपुरी व्यापारी असोशिएशन'ची स्थापना झाली. ^{४९} व इ.स. १९३२ मध्ये साखर कारखान्याची

सुरुवात झाली.^{५०} तर १९३७ नंतरच्या काळात ऊसाचे चरके, लोखंडी नांगर, हातपंप यांचे उत्पादन होण्यास सुरुवात झाली. यातूनच पुढे 'क्राफ्ट आयरन फौन्ड्री'ची स्थापना झाली.^{५१}

छत्रपती राजाराम महाराज २६ नोव्हेंबर १९४० रोजी मृत्यु पावले. राजाराम महाराजाना मुलगा नसल्याने कोल्हापूरच्या गादीस वारस नव्हता. यातून दत्तक प्रकरण घडले व ते १९४२ पर्यंत चालू होते. छत्रपतींच्या गादीबद्दल आदर असलेल्या कोल्हापूरमधील जनतेला दुःख होणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे त्यांनी सभा संमेलने भरवून एकमताने मागणी केली की, राजकन्या पद्माराजे यांना गादीवर बसवावे. राजकन्येला गादीवर बसवणे शक्य नसल्यास त्यांचा विवाह बडोदा संस्थानच्या युवराजाशी करावा हा पर्यायदेखील पुढे केला. त्यासाठी मुंबई सरकारपर्यंत लोक प्रतिनिधी जाऊन आले. तथापि, सार्वभौम ब्रिटिश सरकारने (Paramont Power) लोकांच्या इच्छा झुगारून चावरेकर घराण्यातील दीड महिन्याच्या बालकास कोल्हापूर गादीचा वारसदार नेमण्याचा निर्णय घेतला.^{५२} चावरेकर घराण्यातील दीड महिन्याचे प्रतापसिंह यांना दत्तक घेऊन पाचवे शिवाजी (१९४२-४६) या नावाने छत्रपती पदी बसवण्यात आले. मात्र अल्पकाळात त्यांचे निधन झाले.^{५३}

छत्रपती पाचवे शिवाजी यांच्या मृत्युनंतर देवास संस्थानचे विक्रमसिंह पवार यांना इ.स. १९४७ मध्ये दत्तक घेण्यात आले व शहाजी छत्रपती (१९४६-१९८३) असे नामकरण करून कोल्हापूरच्या गादीवर बसवण्यात आले. शहाजी महाराज गादीवर आल्यानंतर कोल्हापूर संस्थानच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रातील संस्थानांचे संघराज्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला व लोक नियुक्त मंत्रीमंडळामध्ये माधवराव बागलांच्या शिफारशीने प्रजापरिषदेतील चार मंत्री महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळात घेवून जनतेला राजकारणात सामील करून घेतले. भारताला स्वातंत्र्य (१९४७) मिळाल्यानंतर १ एप्रिल, १९४९ मध्ये कोल्हापूर संस्थान मुंबई राज्यात विलिन झाले.^{५४}

कोल्हापूरातील शैक्षणिक विकास : (१९४० पासून पुढे) इ.स.१९४२ मध्ये कोल्हापूरमधील प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी कोल्हापूर दरबाराकडून

नगरपालिकेकडे देण्यात आली. या काळात शिक्षणासाठी जास्त प्रमाणात सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या. इ.स. १९४४-४५ मध्ये १२९९ शिक्षण संस्था कार्यरत होत्या.^{५५} कोल्हापूरचे भूषण संबोधिल्या जाणाऱ्या ताराराणी विद्यापीठ या स्त्री शिक्षण संस्थेची स्थापना इ.स. १९४५ मध्ये ताराराणी विद्या मंदिर मध्ये झाली.^{५६} इ.स. १९६१ मध्ये शासकीय तंत्रनिकेतनची स्थापना झाल्याने कोल्हापूरमधील तंत्रज्ञान विकासाला गती मिळाली.^{५७} याच वर्षी लोकशाही विकेंद्रीकरणानुसार महाराष्ट्रात जिल्हापरिषदेची निर्मिती झाली व प्राथमिक शिक्षणाची सोय जिल्हा परिषदेकडे सोपवण्यात आली.^{५८} दक्षिण महाराष्ट्रात स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापण्याची कल्पना प्रथम राजाराम महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. बाळकृष्ण (१९२२-१९४०) यांनी मांडली होती. या कल्पनेला दिनांक १८ नोव्हेंबर १९६२ रोजी शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना झाल्याने या कल्पनेस मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले.^{५९} तर इ.स. १८६८ मध्ये स्थापन झालेल्या कोल्हापूर हायस्कूलचे इ.स. १९७१ मध्ये राजाराम हायस्कूलमध्ये नामांतर आले.^{६०}

कोल्हापूरमधील १९५० नंतरची राजकीय स्थिती : स्वातंत्र्यपूर्व काळात कोल्हापूर मध्ये प्रजा परिषदेचे राजकीय महत्व व हालचाली वाढलेल्या होत्या. कोल्हापूर संस्थान विलीन झाल्यानंतर प्रजा परिषद काँग्रेस पक्षात विलिन झाली. कोल्हापूरमध्ये काँग्रेसचे नेतृत्व रत्नाप्पा कुंभार हे करत होते. तर शंकरराव मोरे, आर.के. खाडीलकर, केशवराव जेथे माधवराव बागल इ. नेते प्रभावी होते. या काळात शेतकरी कामगार पक्षाचा विकास झाला. कारण काँग्रेस हा राष्ट्रीय पक्ष होता. तर शेतकरी कामगार पक्ष स्थानिक पातळीवर अधिक सक्रीय होता.^{६१} यांचे नेतृत्व शंकरराव मोरे करत होते. याशिवाय समाजवादी पक्ष, मार्क्सवादी पक्ष व जनसंघ हे पक्षदेखील कोल्हापूरमधील राजकीय जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावत होते. यामध्ये गोविंदराव पानसरे, पी.डी. डांगे, सिताराम पाटील, बाळ पोतदार, एस्.पी. पाटील, शंकरराव निकम, दत्ता शिंदे, रविंद्र सबनीस, राम घोरपडे या कार्यकर्त्यांची महत्त्वाची भूमिका होती. मात्र कोल्हापूर मध्ये

१९४९ ते १९७४ पर्यंत राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष व शेतकरी कामगार पक्ष हे दोनच राजकीय पक्ष महत्त्वाचे होते.^{६२}

११ मार्च, १९५० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र समिती स्थापन झाली व याच काळात गोवा मुक्ती संग्रामदेखील चालू होता. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीस कोल्हापूरमधून सक्रिय पाठिंबा होता. कारण कोल्हापूर व संस्थानचा भाग असलेला बेळगाव व हा मराठी बहुभाषिक भाग संयुक्त महाराष्ट्रात हवा यासाठी प्रयत्न चालू होते.^{६३} इ.स. १९५२ मध्ये लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या यामध्ये शेतकरी कामगार पक्षाचे बळवंत बराळे निवडून आले. (राज्यसभा) तर काँग्रेसचे जी.जी. जाधव लोकसभेवर निवडून आले. इ.स. १९५७ च्या निवडणुकीत शेतकरी कामगार पक्षाचे बाळासाहेब महागावकर व अपक्ष उमेदवार पी.बी. साळुंखे निवडून आले.^{६४} या काळात माधवराव बागल, पी.बी. साळुंखे, यांनी शेतकरी कामगार पक्षात प्रवेश केला.^{६५} महाराष्ट्राची (१९६०) निर्मिती झाल्यानंतर रत्नाप्पा कुंभार यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष प्रबळ होत गेला. मात्र नगरपालिका व स्थानिक पातळीवर शेतकरी कामगार पक्ष प्रबळ होता.^{६६}

सांस्कृतिक पार्श्वभूमी :

पोवाडा : हा तत्कालीन राजकीय घटनेवर आधारीत असतो. त्यामध्ये परिच्छेद असतात त्यास चौक म्हणतात. पोवाडा सादर करणाऱ्यास 'शाहीर' (गायक) म्हणतात. शाहीर 'गण' व 'पथ' या दोन्हीत घटनेचे वर्णन करतो व पोवाडा सादर करताना 'डफ' हे वाद्य वाजवतो. पोवाड्याचा हा प्रकार पेशवे काळात जास्त लोकप्रिय झाला.^{६७} राजर्षि शाहू महाराजानी कोल्हापूरातील शाहीरांना उदार राजाश्रय दिला. नामवंत शाहीरांना संस्थानात नोकऱ्या दिल्या. गाण्याच्या तालमीसाठी मोफत जागा देऊ केल्या. लहरी हैदर हे कोल्हापूरातील प्रसिद्ध शाहीर होते.^{६८}

भेदिक गाणे : (कलगी तुरा) कोल्हापूर कलगीतुऱ्यांच्या भेदिक गाण्यासाठी लोकप्रिय होते. यामध्ये कलगी व तुरा असे दोन पक्ष असतात. सृष्टीतील सर्व व्यवहार माया करते ईश्वर किंवा पुरुष तटस्थ आहे असे कलगीवाले प्रतिपादन करतात, तर मायेला

घेऊन ईश्वर सर्व काही करतो असे तुरे वाल्याचे मत असते. या दोन्ही पक्षाच्या लोकांकडून वेदांत विषयावर केलेली कवने गायली जात त्यालाच भेदिक गाणे असे म्हणतात.^{६९} ही गाणी म्हणजे अध्यात्माच्या दोन विचारसरणीच्या अनुयायांची भांडणे किंवा कूट प्रश्नाचे सवाल-जवाब असतात. भेदिक गाण्याच्या (कलगीतुऱ्याच्या) सवाल-जबाबाच्या स्पर्धा आयोजित करून विजेत्या स्पर्धकांचा शाहू महाराज स्वतः गौरव करत.^{७०}

तमाशा : तमाशा हा फारशी शब्द असून खेडेगावाचे नाटक असा अर्थ आहे. नंतर उर्दू व त्यानंतर मराठीत हा शब्द प्रचलित झाला.^{७१} तमाशा हा तीन भागात असतो. १) गण : म्हणजे तमाशाची सुरुवात, ही गजाननाच्या प्रार्थनेने होते. २) गौळण : यात कृष्णाची महती सांगणारे गाणे म्हटले जाते. ३) वग : समकालीन घटना, संवाद, नाट्य व गाणे या भागात येतात. नाची व सोंगाड्या यात मुख्य असतात. लावणी ही तमाशाची महत्त्वाची बाजू आहे. आकर्षक नाच, शृंगारीक गाणी, नाटकाचे मूल्य, विनोद व सुंदर संगीत यामुळे ते लोकप्रिय झाले. छ. शाहू महाराजांनी तमाशाला प्रोत्साहन व मदत केली. भाऊ फक्कड या तमासगीराला त्यांनी राजाश्रय दिला. तमाशाला प्रोत्साहन देण्याचे दुसरे कारण म्हणजे सत्यशोधक समाजाच्या जलशामधून जाती-पातीची उच्चनिच्वता मोडीत करण्यासाठी याचा उपयोग करून घेतला.^{७२}

गोंधळी नृत्य : 'गोंधळ' हा धार्मिक कार्यक्रम सोळाव्या शतकात लोकप्रिय झाला. गोंधळ तीन भागात सादर केला जातो. सुरुवातीस गोंधळी गीत म्हटले जाते. त्यात जेजुरीचा खंडोबा, तुळजापूरची भवानी, पंढरपूरचा विठ्ठोबा, कोल्हापूरीची महालक्ष्मी या देव-देवतांचा आशिर्वाद मागितला जातो. दुसऱ्या भागात 'दिवटी' हातात घेऊन लोकनृत्य केले जाते. त्यानंतर गोंधळी भारतीय दंतकथा सांगून गोंधळ समारंभाचा शेवट करतो.^{७३} कोल्हापूरात अस्तित्वात असलेल्या करमणुकीच्या साधनात गोंधळ हा प्रकारही लोकप्रिय होता.^{७४}

संगीत व गायन : संगीत व गायन या क्षेत्रातील अनेक गुणसंपन्न कलावंतांना छ. शाहूंनी राजाश्रय दिला. त्यांच्या कारकिर्दीत अल्लादियाँ खाँ (१८५५-१९४०) त्यांचे बंधू

हैदर खाँ साहेब (१८६१-१९३६) हे जयपूर येथील गायक कोल्हापूर दरबारात गायक होते. अल्लादियाँ आठवड्यातून दोन दिवस महालक्ष्मी मंदिरात गायन सादर करत, नवरात्रात तर दररोज गायन होई. नव्या रागांचे गायन, लयबद्धता, तानांची विविधता, विद्धता व सौंदर्य इ. गुणांमुळे त्याचे गायन प्रभावी होई.^{५५} हैदर खाँचीही गाणी कोल्हापूरकरांना ऐकायला मिळत. महाराष्ट्र कोकीळ शंकरराव सरनाईक यांनीही अल्लादिया खाँ चे शिष्यत्व स्वीकारले होते. त्यांनी स्वतःची 'यशवंत संगीत मंडळी' स्थापन केली. गोविंदराव टेंबे (१८८१-१९५५) हे नट नाटककारच नव्हते तर सूरपेटी वादक, गायक, संगीत दिग्दर्शक असे पैलू त्यांच्या जवळ होते. नटसम्राट बालगंधर्व (१८८१-१९५७) यांनी शाहू महाराजांच्या प्रोत्साहनाने किलोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश केला. अशा तऱ्हेने अनेक कलाकारानी, संगीत संस्थानी व रक्षिकांनी कोल्हापूरची संगीत परंपरा वैभवशाली व समृद्ध बनविली.^{५६}

कीर्तन : भगवंताच्या मंगलमय लीला ज्यात वर्णिल्या आहेत अशा कथा सांगणे, भगवंतचरित्र पठण करणे व भगवंताचे नामसकीर्तन करणे इ. गोष्टींचा अंतर्भाव कीर्तनमध्ये होतो. कीर्तन हा महाराष्ट्रातील एक विशेष सांस्कृतिक प्रकार आहे. कीर्तनकाराला हरिदास किंवा कथेकरी बुवा म्हणतात.^{५७} कोल्हापूरमध्ये नवरात्र, गणेशोत्सव यासारख्या धार्मिक सणाच्यावेळी कीर्तन सादर होत असे. नाराणराव गोगटे हे कोल्हापूरमधील प्रसिद्ध कीर्तनकार होते. शाहू महाराज त्यांची कीर्तने ऐकण्यासाठी आवर्जून जात असत.^{५८}

भजन : भगवंताच्या भक्तीचा एक प्रकार आहे. टाळ, मृदंग, वीणा इ. वाद्यांच्या साथीवर सामुदायिकरीत्या संताचे अभंग, गौळणी इ. गायन करण्याच्या प्रकाराला महाराष्ट्रात भजन म्हणतात.^{५९} भजन हा काव्याशी संबंधित असलेला प्रकार कोल्हापूरात लोकप्रिय होता^{६०} व आहे.

भारुड : लोकगीताचा एक प्रकार आहे. भारुडाचा संबंध भारुड या संस्कृत शब्दाशी जोडला जातो. बहुरुड गीत म्हणजे भारुड. भारुड हा प्रकार सतराव्या शतकात लोकप्रिय झाला असला तरी, ज्ञानेश्वरांनी सर्वप्रथम भारुडे लिहिली.^{६१} मनोरंजनाच्या

विशिष्ट शैलीमध्ये एकनाथांनी ३०० च्या वर भारुडे लिहिली पद्य व विनोदी गद्य यांचा समावेश या प्रकारात असतो. एकनाथांनी प्रतिकात्मक व आध्यात्मिक संदेश 'विंचू' या भारुडातून दिला. मानवी मनाची अपूर्णता किंवा दोष या भारुडातून दाखवले आहेत. नाट्यक्षमता, तात्विक आशय ही भारुडाची वैशिष्ट्ये होती. हा भारुड प्रकारही कोल्हापूरात लोकप्रिय झालेला होता.^{८२}

दशावतार : संत रामदासांच्या दासबोधामध्ये दशावताराचा उल्लेख असला तरी करमणूकीचे साधन म्हणून अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी त्याचा उदय झाला. दशावतार कर्नाटकातून महाराष्ट्रात आला. या प्रकारात विष्णूच्या दहा अवतारांची कथा असते. प्रत्येक दशावताराच्या सुरुवातीस दशावतारी गजाननाचे स्मरण करतो. कथा, गीत, नृत्य व संवाद इत्यादी गोष्टींचा यात समावेश असतो. यात देव व राक्षसाचे मुखवटे वापरले जातात. करमणूक करण्याचे साधन म्हणून दशावतार कोल्हापूरात लोकप्रिय झाला होता.^{८३}

नाटक : मराठी नाटकाची सुरुवात १८४३ मध्ये झाली. श्री. विष्णुदास भावे यांनी पहिले नाटक 'सीतास्वयंवरा' वर लिहिले व सादर केले. इ.स.१८५० च्या सुमारास नाटक हा करमणुकीचा प्रकार कोल्हापूरात रुढ होऊ लागला. कोल्हापुरातील अंबाबाईच्या देवळातील गरुड मंडपात नाटक होत असत. अनेक नाटक संस्था व नाट्य कलाकाराना कोल्हापूरच्या छत्रपतींनी अनेक प्रकारची मदत व प्रोत्साहन दिले. १९०८ साली केशवराव भोसले (१८९०-१९२१) यांनी 'ललितकलादर्शन नाटक मंडळी'ची स्थापना केली. १९२२-२४च्या दरम्यान 'महाराष्ट्र नाट्य मंडळ' स्थापन झाले. अशा प्रकारे 'नाटक' हा करमणुकीचा प्रकार कोल्हापूरात लोकप्रिय होऊ लागला होता."^{८४}

कुस्ती : शाहू छत्रपती व राजाराम महाराज यांच्या काळात कुस्तीला महत्त्व प्राप्त झाले. छ. शाहूंनी कोल्हापूर हे मल्लविद्येचे माहेरघर बनविले व भारतभर फिरून त्यांनी अनेक मल्लांना कुस्तीची आमंत्रण दिली. मल्ल निवडून तयार केले, बाहेरून आणले त्यांना व्यायाम करायला लावून मुबलक खुराक देऊन मैदाने भरविली. विजयी मल्लांना गदा

देण्याची प्रथा त्यांनीच सुरु केली.^{५५} छ. शाहूंनी कुस्तीला दिलेल्या उदार राजाश्रयामुळे कोल्हापूर सध्या मल्लनगरी म्हणून ओळखली जाते.

शिकार : पशु-पक्षाची शिकार करणे हा प्रकार कोल्हापुरात अत्यंत लोकप्रिय होता. केवळ प्रजेलाच नव्हे तर खुद्द शाहू छत्रपतींना शिकारीची आवड होती. चवताळलेल्या वाघाला देखील त्यानी गळा दाबून ठार केले होते.^{५६} पाळलेल्या कुत्र्यांच्या सहाय्याने ते वाघाची शिकार करीत असत. शिकार करण्याच्या अनेक पद्धती अस्तित्वात होत्या. हकारा पद्धतीने म्हणजे चारी बाजूनी आवाज करून वाघे वाजवून, जनावराला झूडपामध्ये गाठून शिकार केली जाई. बकरी किंवा इतर प्राण्याचे अमिष दाखवून शिकार केली जाई. वाघ, सिंह इ. प्राण्यांच्या शिकारी केल्या जात असत.^{५७}

विटा फेक : विटा फेक हा खेळ प्रकार फक्त कोल्हापुरातच खेळला जाई. चारपाच फूट अकुचीदार पाते असलेले विटा नावाचे हत्यार व त्याला लाकडी दांडा असे. यात विटेकरी दांड्याच्या टोकला दोरी बांधून दुसरे टोक आपल्या हाताला बांधून ठराविक पद्धतीने व पवित्र्यात विटा फिरवून फेकला असता दहावीस हातावरील मनुष्य ठार करण्यात येई. विटा गोलाकार, कोणत्याही बाजूस चपळाईने फेकता येत असल्याने एक विटेकरी बारा भालेकऱ्यांना भारी पडत असे.^{५८} हा विटा फेकीचा प्रकार नंतर करमणुकीचे साधन म्हणून प्रचारात आले.

साठमारी : साठमारी हा धाडसी मैदानी खेळ. राजर्षि शाहूंच्या काळापासून कोल्हापुरात सुरु झाला. मस्तीत आलेल्या हाती बरोबर हा खेळ आखाड्यात खेळला जात असे. शाहू महाराजांनी यासाठी कोल्हापूर, राधानगरी, रजपुतवाडी या ठिकाणी साठमारीचे आखाडे (अगड) निर्माण केली त्याच प्रमाणे यासाठी प्रशिक्षित साठमार तयार करून घेतले. हा धाडसी खेळ त्या काळात फार प्रसिद्ध होता.^{५९}

चित्रपट : चित्रपट व्यवसाय व कोल्हापूर यांचा विचार करता, कोल्हापुरात चित्रपटाची सुरुवात 'डेक्कन सिनेमा'ने झाली. वाशीकर व आनंद मेस्त्री (१८९०-१९२५)

यांनी या चित्रपटगृहाची सुरुवात केली. १९१४ मध्ये रुईकर यांच्या भागिदारीमध्ये 'पेंटर बंधूनी' 'महाराष्ट्र सिनेमा' हे चित्रपटगृह सुरु केले. यात परदेशी चित्रपट प्रदर्शित केले जात. आनंद मेस्त्री व बाबूराव पेंटर (१८९०-१९५४) या मावसभावानी एक नादुरुस्त विल्यम्सन छायाचित्रक मिळविला व तो दुरुस्त करून काही दृश्याची चाचणी घेतली. यात त्यांना फार यश आले नाही. आनंद मेस्त्रीच्या निधनानंतर बाबूराव पेंटरांनी 'महाराष्ट्र फिल्म कंपनी' ही चित्रपट संस्था स्थापन केली. 'महाराष्ट्र फिल्म कंपनी' तर्फे चित्रपट घेण्यासाठी तानीबाई कागलकर यांनी आर्थिक मदत केली. यातून त्यांनी 'सीता स्वयंवर' हा चित्रपट घेण्याचे ठरले. मात्र स्त्री भूमिकेसाठी कलावंत न मिळाल्याने 'सैरंधी' हा चित्रपट निश्चित केला व १९१९ अखेर तो पूर्ण केला. 'सैरंधी' हा चित्रपट ७ फेब्रुवारी, १९२० मध्ये पुणे येथील 'आर्यन' चित्रपट ग्रहात प्रदर्शित झाला. लोकमान्य टिळकांनी हा चित्रपट पाहून बाबूराव पेंटरांना 'सिनेमा केसरी' ही पदवी दिली. अशा रितीने करमणुकीचे एक नवीन माध्यम लोकांच्यासमोर आले.^{९०}

पोषाख : पुरुषांच्या पेहरावात पूर्वी सर्वसाधारणपणे लंगोटी, लेंगा, चड्डी, पंचा, धोतर, चोळणा, तुमान, पायजमा व सूरवार हे नेसण्याचे कपडे आणि उपरणे, शेला, सदरा, पैरण, बंडी, कुडते, कोचरी, कबजा, अंगरखा, डगला, अचकन व शेरवानी हे अंगात घालण्याचे कपडे असत. डोक्याला टोपी, पागोटे, पगडी, मुंडसे, रुमाल व पटका घालीत असत. यातील पुष्कळ शिरस्त्राणांचा आता लोप झाला आहे. सध्या टोपी व फेटा प्रचलित आहे. स्त्रिया रेशीमकाठी, जरीकाठी, साड्या अथवा लगडी वापरतात. नऊवारी लुगडे व पाठ व पोट झाकणारी कोपरापर्यंत पोचणारी खणाची चोळी प्रौढ स्त्रिया वापरत असत.^{९१}

सण-उत्सव : कोल्हापूरात अनेक प्रकारचे सण व उत्सव साजरे होतात. गुडी पाडवा, रामनवमी, गौरीपूजा, वटपोर्णिमा, बेंदूर, गणेशचतुर्थी, दसरा, दिवाळी, मकरसंक्रांत, महाशिवरात्र, होळी, नवरात्र इ. सण व उत्सव साजरे होतात. कोल्हापूरातील दसरा हा मोठा उत्सव, दसरा चौकात होणारा हा विजयादशमीचा उत्सव अजूनही मोठ्या राजेशाही थाटात साजरा होतो.^{९२}

धार्मिक महत्त्व : श्री महालक्ष्मीचे देवालय निर्माण झाल्यानंतर कोल्हापूरचे रुपांतर 'तीर्था'मध्ये व त्यानंतर 'महातीर्था'मध्ये झाले. काशीयात्रेला जावे ही पूर्वी भावना होती. मात्र काशीला जाणे शक्य नसल्याने कोल्हापूर ही दक्षिणेतील काशी आहे तेथे गेल्याने काशीयात्रे इतकेच पुण्य मिळते अशी कल्पना निर्माण झाली. भगवान विष्णूने दोन एकसारखी जूनी स्थाने काशी व करवीर निर्माण केली. एका ठिकाणी तो शिवाच्या रूपाने राहिला तर करवीरमध्ये तो शक्तीच्या (महालक्ष्मीच्या)रूपाने राहिला अशी आख्यायिका आहे. 'भोगावती' नदीला 'पंचगंगा', 'प्रयाग' असे नाव देण्यात आले. कोल्हापुरात काशी विश्वेश्वराचे देवालय, मनकर्णिका कुंड इ. काशीतल्या गोष्टीची लहान आवृत्ती करून 'दक्षिण काशी' यानावाची सार्थकता लोकांना पटवून दिली. त्यामुळे कोल्हापूरात धार्मिक केंद्राची स्थापना झाली.^{९३}

निष्कर्ष :

कोल्हापूर हे ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व औद्योगिकदृष्ट्या महत्त्वाचे केंद्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रातील प्राचीन शहरामध्ये कोल्हापूरचा समावेश होतो. ब्रह्मपुरी ही कोल्हापूरची आद्य वसाहत आहे. इ.स.पू. २०० च्या शतकामध्ये द्रविड जमातीनी ही वसाहत वसविल्याचा उल्लेख मिळतो. त्यामुळे ब्रह्मपुरी हे नाव नंतर आलेले आहे. या वसाहतीत ब्राह्मण लोकांची संख्या जास्त असल्याने किंवा डॉ. सांकलिया यांनी नमूद केलेल्या ब्राह्म्याच्या आख्यायिकेमधील 'ब्राह्म' किंवा 'ब्राह्मण' या शब्दाला 'पूर' हे शहर किंवा गाव वाचक नाव लागून ब्रह्मपुरी हे नाव अस्तित्वात आले असावे. इ.स. १९४५-४६ मध्ये या ठिकाणी उत्खनन झाले. त्यामध्ये मिळालेल्या पुरातत्वीय अवशेषावरून सातवाहन हे येथील पहिले सत्ताधिश होते व त्यांच्या काळात रोमन साम्राज्याशी व्यापारी व सांस्कृतिक संबंध होते हे सिद्ध झाले. सातवाहनांच्या काळात ब्रह्मपुरीच्या नागरीकरणास सुरुवात झाली. सातवाहन सत्तेनंतर राष्ट्रकूट व चालुक्य यांची क्रमशः सत्ता होती. चालुक्य काळात महालक्ष्मी मंदिराची निर्मिती झाल्याने याचे धार्मिक महत्त्व वाढीस लागले व याच काळात वेगवेगळ्या आख्यायिका व दंतकथामधून करवीर व

कोल्हापूर या नावाची व्युत्पत्ती झाली व हेच नाव रुढ झाले. चालुक्यानंतर शिलाहार, देवगिरीचे यादव, दक्षिणेतील बहामणी व विजापूरीची आदिलशाही यांच्या राजवटीखाली हा प्रदेश होता. छ.शिवाजी महाराजांनी इ.स. १६५९ मध्ये पन्हाळगड जिंकून मराठा राज्याचा अंमल प्रस्थापित केला तर महाराणी ताराबाईने कोल्हापूर या स्वतंत्र राज्याची निर्मिती केली. त्यानंतर कोल्हापूर राज्याचे राजकीय महत्त्व वाढत गेले. राजर्षि शाहू महाराजांच्या काळात कोल्हापूरचा सर्वांगिन दृष्टिकोणातून विकास घडून घेण्याससुरुवात झाली. सामाजिक सांस्कृतिक, शैक्षणिक व औद्योगिक क्षेत्रात कमालीचा विकास झाला. राजाराम महाराज ते स्वातंत्र्योत्तर काळात कोल्हापूर हे महत्त्वाचे केंद्र म्हणून उदयास आले आहे. याच पार्श्वभूमीवर कोल्हापूरमधील वस्तुसंग्रहालयांची निर्मिती झालेली आहे.

संदर्भ सूची व तळ टिपा

- १) मालसे पी.टी., कोल्हापूर ए स्टडी इन अर्बन जिऑग्रॉफि, पुणे, १९७४, पृ. १३.
- २) उत्तेश्वर ही वसाहत केव्हा अस्तित्वात आली याचा निश्चित पुरावा मिळत नाही. ज्या देवालायास हल्ली उत्तेश्वर म्हणून दाखवले जाते ते शंकराचे देवालय आहे. याच नावावरून उत्तेश्वर हे नाव आले असावे. (कोल्हापूर नगरपालिका शतसांवत्सरिक महोत्सव ग्रंथ, पृ. १७०)
- ३) ब्रह्मपुरीप्रमाणे खोलखंडोबाही देखील एक टेकडीच आहे. या ठिकाणी खोलखंडोबाचे जुने देऊळ आहे. हे मंदिर बाहेरून मशिदी सारखे दिसते व देव बसवलेली जागा जमिनीखाली आहे. त्यामुळे त्यास खोलखंडोबा म्हणतात. (कोल्हापूर नगरपालिका शतसांवत्सरिक महोत्सव ग्रंथ, पृ. १७८)
- ४) रंकाळा हे तलावाचे नाव आहे. मानवाच्या इतिहासात वसाहती ह्या नदीकाठी स्थापन झाल्या. मात्र नंतरच्या काठावर तळ्याच्या काठावर स्थापन होण्यास प्रारंभ झाला. त्याप्रमाणे रंकाळा ही तलावाकाठची वसाहत होती. रंग भैरवाच्या नावावरून रंकाळा हे नाव आलेले आहे. (कित्ता, पृ. १७९)
- ५) पद्माळा ही देखील तलावाच्या काठावर वसलेली वसाहत होती.या तळ्याच्या काठावर पद्मावतीचेदेवालय आहे. त्यावरून पद्माळा हे नाव आलेले आहे. (कित्ता, पृ. १७९)
- ६) रावणेश्वर हा देखील तलाव असून यांच्या काठावर प्राचीन वसाहत होती. सध्या या भागाला 'रविवार पेठ' असे म्हणतात (कित्ता, पृ. १८०)
- ७) नाईक जे.पी. (संपा.) कोल्हापूर नगरपालिका शतसांवत्सरिक महोत्सव ग्रंथ, कोल्हापूर, १९५३, पृ. १७४.
- ८) डॉ. सांकलिया एच्.डी., डॉ. दीक्षित एम्.जी., एक्स कॅव्हॅनशन अँट ब्रह्मपुरी, पुणे, १९५२, पृ. ४.
- ९) नाईक जे.पी., पृ. १७४.
- १०) कित्ता, पृ. १७४.
- ११) रानडे पी., सातवाहनकालीन महाराष्ट्राची आर्थिक-जडणघडण, बेंद्रे वा.सी., (संपा.) निबंध संग्रह, पृ. ३२.
- १२) डॉ. सांकलिया, डॉ. दीक्षित, उपरोक्त, पृ. ४.

- १३) पवार ना.व., कोल्हापूर वस्तुसंग्रहालयाची मार्गदर्शिका, पृ. १०
- १४) डॉ. सांकलिया, डॉ. दीक्षित, उपरोक्त, पृ. ९.
- १५) कित्ता, पृ. ९.
- १६) डॉ. चौधरी कि.का., (संपा.) उपरोक्त, पृ.३३-३४.
- १७) मालशे पी.टी., उपरोक्त, पृ.१.
- १८) डॉ. सांकलिया, डॉ. दीक्षित, उपरोक्त, पृ. ८.
- १९) प्रा. पटवेगार एल.एम. व इतर, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद बारावे अधिवेशन, (स्मरणिका) कोल्हापूर, २००७, पृ.४६.
- २०) रानडे पी., उपरोक्त, पृ.३२.
- २१) मालशे पी.टी., उपरोक्त, पृ.५.
- २२) डॉ. पाठक अं.श., (संपा.) महाराष्ट्र: इतिहास प्राचीन काळ खंड दोन, मुंबई, पृ. २०३.
- २३) मालशे पी.टी., उपरोक्त, पृ.५.
- २४) भिडे ग.र., देशपांडे पु.ल., (संपा.) कोल्हापूर दर्शन, पृ.३१.
- २५) गर्गे स.मा., करवीर रियासत, पुणे, १९६८, पृ. २.
- २६) कित्ता, पृ. १.
- २७) कित्ता, पृ. २.
- २८) गर्गे स.मा., कोल्हापूरचा इतिहास, भिडे, ग.र., देशपांडे, पु.ल. (संपा.), उपरोक्त, पृ. ४३.
- २९) मोडक बा.प्र., कोल्हापूर प्रांताचा इतिहास, भाग-१, पृ. २२३-२५.
- ३०) सरदेसाई गो.स., मराठी रियासत, मुंबई, १९५३, पृ. १३.

- ३१) गर्गे स.मा., उपरोक्त, पृ. २०४.
- ३२) गगराणी कविता, राईज अॅण्ड ग्रोथ ऑफ फिल्म इंडस्ट्री इन द प्रिन्सिल स्टेट ऑफ कोल्हापूर, पृ. ८-९.
- ३३) गर्गे स.मा., कोल्हापूरचा इतिहास, उपरोक्त, पृ. ६५.
- ३४) पाटील टी.एस्., कोल्हापूर संस्थानातील सामाजिक-राजकीय चळवळीचा एक अभ्यास, पृ. ९-११.
- ३५) कित्ता, पृ. १२.
- ३६) कित्ता, पृ. १२.
- ३७) डॉ. चौधरी कि.का., (संपा.) उपरोक्त, पृ. १००.
- ३८) कित्ता, पृ. १०७.
- ३९) कित्ता, पृ. १०६.
- ४०) कित्ता, पृ. १०७.
- ४१) भिडे, देशपांडे, (संपा.) उपरोक्त, पृ. ६५.
- ४२) कित्ता, पृ. ४५०.
- ४३) कित्ता, पृ. ४५०.
- ४४) कित्ता, पृ. ४६७.
- ४५) खुपेरकर बाळाचार्य, करवीर क्षेत्रातील अग्निहोत्र व काही अग्निहोत्री, भिडे, देशपांडे, (संपा.) उपरोक्त, पृ. ३४९.
- ४६) कित्ता, पृ. ३५१.
- ४७) फडके ना.सी., कोल्हापूर जूना थाट व नवा थाट, भिडे, देशपांडे, (संपा.) उपरोक्त, पृ. ३९९.

- ४८) कित्ता, पृ. ३९९-४००.
- ४९) देशपांडे द.ना., कोल्हापूरची औद्योगिक प्रगती, भिडे, देशपांडे, (संपा.) उपरोक्त, पृ. ३६४.
- ५०) कित्ता, पृ. ३६४.
- ५१) कित्ता, पृ. ३७०.
- ५२) डॉ. चौधरी कि.का., उपरोक्त, पृ. ११८-१९.
- ५३) गर्गे स.मा., कोल्हापूरचा इतिहास, उपरोक्त, पृ. ६६.
- ५४) कित्ता, पृ. २९८.
- ५५) खुपेरकर बाळाचार्य, उपरोक्त, पृ. ३५०-५१.
- ५६) डॉ. चौधरी कि.का., उपरोक्त, पृ. ५९०.
- ५७) कित्ता, पृ. ५८७.
- ५८) कित्ता, पृ. ५८०.
- ५९) कित्ता, पृ. ५८४.
- ६०) कित्ता, पृ. ५८२.
- ६१) पठाण आय.एच्., कोल्हापूर ए स्टडी ऑफ ट्वेन्टी फिव इयर ऑफ इंडस्ट्रीयल डेव्हलपमेंट, पीएच्.डी. प्रबंध (अप्रकाशित) शिवाजी विद्यापीठ, १९९८, पृ. १७.
- ६२) कित्ता, पृ. १८.
- ६३) भोळे सुखदेव, कोल्हापूर राजकारणातील गटबाजीची तत्त्वे, एम्.फिल्. प्रबंध (अप्रकाशित), शिवाजी विद्यापीठ, पृ. २२.
- ६४) पठाण आय.एच्., उपरोक्त, पृ. १९.
- ६५) भोळे सुखदेव, उपरोक्त, पृ. २२-२३.

- ६६) पठाण आय.एच्., उपरोक्त, पृ. १९.
- ६७) जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), मराठी विश्वकोश खंड-१०, पृ. ११०.
- ६८) खांडेकर सुर्यकांत, कोल्हापूरची शाहीरी, भिडे ग.र., देशपांडे पु.ल. (संपा.) उपरोक्त, पृ. २४०.
- ६९) कित्ता, पृ. २४१.
- ७०) कित्ता, पृ. २४०.
- ७१) गगराणी कविता, उपरोक्त, पृ. १८.
- ७२) कित्ता, पृ. १८.
- ७३) जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड तिसरा, पृ. १२२-२३.
- ७४) चिखलीकर ग.वि., लोक आणि लोकजीवन, भिडे ग.र., देशपांडे पु.ल., (संपा.) उपरोक्त पृ. ११७.
- ७५) देशपांडे बाबूराव, कोल्हापूरची संगीत परंपरा, भिडे, ग.र., देशपांडे पु.ल. (संपा.), उपरोक्त, पृ. १६८-६९.
- ७६) कित्ता, पृ. १७०-७५.
- ७७) जोशी महादेवशास्त्री, उपरोक्त, खंड दुसरा, पृ. ३५०.
- ७८) गगराणी कविता, उपरोक्त, पृ. १९.
- ७९) जोशी महादेवशास्त्री, उपरोक्त, खंड सहावा, पृ. ९६२.
- ८०) गगराणी कविता, उपरोक्त, पृ. १९.
- ८१) जोशी महादेवशास्त्री, उपरोक्त, पृ. ५०२.
- ८२) गगराणी कविता, उपरोक्त, पृ. २०.
- ८३) कित्ता, पृ. २०.

- ८४) कित्ता, पृ. २२-२३.
- ८५) पुरंदरे गो.ना., करवीर : एक मल्लनगरी, भिडे ग.र., देशपांडे पु.ल., (संपा.) उपरोक्त, पृ. २६८-६९.
- ८६) इंगळे रामराव, शिकार, साळुंखे पी.बी., (संपा.) राजर्षि शाहू स्मारक ग्रंथ, मुंबई, १९७६, पृ. ५१.
- ८७) चिखलीकर ग.वि., उपरोक्त, पृ. ११७.
- ८८) कित्ता, पृ. ११७.
- ८९) किल्लोस्कर शांता, (संपा.), किल्लोस्कर, पुणे, १९८३, पृ. १७-१८.
- ९०) गगराणी कविता, उपरोक्त, पृ. २६-२७.
- ९१) चौधरी कि.का., (संपा.), उपरोक्त, पृ.
- ९२) चिखलीकर ग.वि., उपरोक्त, पृ. ११३.
- ९३) नाईक जे.पी., उपरोक्त, पृ. १८४-८५.
